

TEZIS YOZISH BO‘YICHA XALQARO TALABLAR: NAZARIYA, METODOLOGIYA VA AMALIY KO‘NIKMALAR

Xamidova Zulfiya Axmadjonovna

Xalqaro Nordik universiteti

PhD, dotsent

ORCID ID: 0000-0001-9770-7931

***Annotatsiya:** Mazkur tezisdagi tezis yozish bo‘yicha xalqaro talablarga oid nazariy yondashuvlar, metodologik asoslar hamda amaliy ko‘nikmalar tahlil qilinadi. Ilmiy tadqiqot natijalarini qisqa, aniq va mantiqiy tarzda ifodalashda tezisning o‘rni va ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, xalqaro ilmiy konferensiyalar va nufuzli ilmiy nashrlarda qo‘llaniladigan talablar, tezisning tuzilishi, mazmuni, rasmiylashtirish qoidalari hamda ilmiy uslub xususiyatlari ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijasida sifatli tezis tayyorlash bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

***Kalit so‘zlar:** tezis, ilmiy tadqiqot, xalqaro talablar, ilmiy yozuv, akademik yozuv, metodologiya, ilmiy konferensiya, annotatsiya, kalit so‘zlar, ilmiy kommunikatsiya, tadqiqot natijalari, rasmiylashtirish qoidalari.*

Xalqaro tadqiqotlarda ko‘ra **tezis** – bu ilmiy maqola, konferensiya materiali yoki doktorlik dissertatsiyasi asosiy g‘oyalarining juda ixcham, lekin ilmiy jihatdan boy shakldagi ko‘rinishidir. UNESCO (2022) ning ta’rifiga ko‘ra, tezis muayyan ilmiy natijaning “eng ixcham, ishonchli va mantiqiy” ifodasi bo‘lishi zarur.

Bu talablarga **Elsevier Guide for Authors (2021)** ham to‘liq mos keladi. Shuningdek, xalqaro ilmiy nashriyotlarda (Springer, Wiley, Taylor & Francis) tezislarni quyidagi turlarga ajratiladi:

1. Kontseptual tezis – nazariy g‘oya yoki konsepsiyani asoslashga qaratilgan. Kontseptual tezis ilmiy tadqiqotning nazariy poydevorini yaratishga xizmat qiladigan yondashuv bo‘lib, u asosan g‘oya, konsepsiya, nazariy model yoki ilmiy paradigmalarni asoslashni ko‘zlaydi. Ushbu tezis turi Kuhn (1962) ta’kidlaganidek, ilmiy paradigmalarning ichki mantiqiga, nazariy obyektlar o‘rtasidagi mantiqiy bog‘liqliklarga va abstrakt kategoriyalar asosidagi tushuntirishlarga tayanadi. Kontseptual tezisning mohiyati shundan iboratki, u empirik ma’lumotlardan mustaqil ravishda mavjud nazariy bilimlar va ilmiy maktablarga asoslanib tushuntirish beradi. Popper (1959) fikriga ko‘ra, nazariy tezislar ilgari surilgan g‘oyalarning falsifikatsiya qilinishi mumkin bo‘lgan shakli bo‘lib, har qanday ilmiy bayonot mohiyatan sinovdan o‘tishi mumkin bo‘lgan kontseptual konstruktsiyani talab etadi. Zamonaviy ilmiy metodologiya (Creswell, 2014; Bryman, 2016) kontseptual tezisni tadqiqotning muammosi, ilmiy bo‘shliq (gap), asosiy tushunchalar, o‘zgaruvchilar o‘rtasidagi nazariy munosabatlar va kontseptual modelni aniqlashtirish uchun zarur deb hisoblaydi. Ushbu tezis turi ko‘pincha post-pozitivizm, interpretivizm, tanqidiy nazariya yoki pragmatizm doirasida shakllanadi. Kontseptual tezis quyidagilarni bajaradi:

- 1) tadqiqot predmetining nazariy chegaralarini belgilaydi;
- 2) o‘zgaruvchilar o‘rtasidagi bog‘lanishlar haqida nazariy taxminlar beradi;
- 3) tadqiqot gipotezalarini yaratish uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Masalan, iqtisodiyotda “inson kapitali modeli” (Becker, 1964) yoki “axborot asimmetriyasi” (Akerlof, 1970) taqdim etilgan tezislar kontseptual xarakterga ega bo‘lib, empirik sinovlardan avval nazariy konsepsiyani shakllantiradi. Shunday qilib, kontseptual tezis ilmiy bilishning “nazariy konstruktsiya yaratish” bosqichi sifatida qaraladi va har qanday sifatli ilmiy tadqiqotning ajralmas elementidir.

2. Empirik tezis – tadqiqot natijalari, statistik ko‘rsatkichlar bilan boyitilgan.

Empirik tezis ilmiy bilishning kuzatish, o‘lchash, statistik tahlil va faktlarga

asoslangan yo‘nalishini aks ettiradi. Ushbu tezis turi ilmiy metodologiyada ayniqsa muhim bo‘lib, u pozitivizm hamda post-pozitivizm an‘analariga tayangan holda shakllanadi. Comte, Durkheim, keyinchalik Friedman (1953) empirik dalillarning ilmiy fikrning asosiy mezoni ekanligini alohida ta’kidlagan. Empirik tezisda asosiy narsa — bu nazariy g‘oyani real ma’lumotlar yordamida tasdiqlash yoki rad etishdir. Zamonaviy empirik tadqiqot metodlari (Wooldridge, 2010; Angrist & Pischke, 2008) statistik regressiya modellari, panel ma’lumotlar tahlili, tasodifiy tanlab olingan surveylar, eksperimentlar natijalaridan foydalanadi. Empirik tezis quyidagi talablarni o‘z ichiga oladi:

- 1) dalillarning takrorlanishi (replicability);
- 2) aniqlik va o‘lchashning ishonchliligi;
- 3) statistik ahamiyatlilik;
- 4) sababiy bog‘lanishning minimal talablari.

Post-pozitivistik metodologiya (Phillips & Burbules, 2000) empirik tezisni faqat ma’lumot yig‘ish jarayoni emas, balki tanqidiy baholash, cheklovlarni ko‘rsatish va natijalarni ehtiyotkorlik bilan talqin qilish tizimi sifatida ko‘radi. Empirik tezis o‘zining kuchini real faktlardan olgani uchun, iqtisodiyot, sotsiologiya, ta’lim, sog‘liqni saqlash kabi sohalarda siyosatni shakllantirishda “evidence-based” yondashuvning markazida turadi. Empirik tezisning eng yaxshi namunalaridan biri — “ta’limga qo‘yilgan investitsiya mehnat bozorida yuqori daromad keltiradi” degan tezis bo‘lib, u ko‘plab mamlakatlarda panel regressiyalar, RCTlar va kohort tadqiqotlar bilan tasdiqlangan. Demak, empirik tezis ilmiy dalillarning asosiy tashuvchisidir.

3. Eksperimental tezis – amaliy sinovlar asosida tuziladi. Eksperimental tezis sabab–oqibat munosabatlarini eng aniq o‘lchashga qaratilgan ilmiy bayonot bo‘lib, Campbell & Stanley (1963), Shadish, Cook & Campbell (2002)

tomonidan ishlab chiqilgan eksperimental metodologiyaga tayanadi. Ushbu tezis turi ayniqsa kuchli metodik talablarga ega, chunki u o‘zgaruvchilarni nazorat qilish, tasodifiy ajratish (randomization) va intervensiya orqali sababiy ta’sirni aniqlashni ko‘zlaydi. Eksperimental tezis quyidagi ilmiy asosiy tamoyillarga tayanadi:

- 1) randomizatsiya – guruhlar tasodifiy ajratiladi, bu esa tanlov-biasni kamaytiradi.
- 2) nazorat guruhi – intervensiya olmagan guruh taqqoslash uchun xizmat qiladi.
- 3) davlatlar yoki field sharoitida tabiiy eksperimentlar – Duflo, Banerjee va Kremer (2019) iqtisodiy ilmda buning eng yetakchi namunalarini yaratgan.
- 4) takrorlanuvchanlik – eksperiment natijalari boshqa sharoitlarda ham sinovdan o‘tishi kerak.

Eksperimental tezis psixologiya (Fechner, 1860), iqtisodiy xulq-atvor (Kahneman & Tversky, 1979), ta’lim siyosati (RCT – “Teaching at the Right Level” loyihasi), sog‘liqni saqlash siyosati va mikroiqtisodiy intervensiyalar bo‘yicha keng qo‘llanadi. Eksperimental tezisning kuchli tomoni — sababiy ta’sirni aniq o‘lchashi; zaif tomoni esa — tashqi validlikning cheklanishi (natijalarni boshqa sharoitlarga umumlashtirish qiyin bo‘lishi). Shunday bo‘lsa-da, modern ilmiy yondashuvda eksperimental tezis “eng ishonchli sababiy dalil” (gold standard of causal inference) sifatida e’tirof etiladi.

- 4. Analitik tezis** – muammoni tahliliy yechim bilan yoritadi. Analitik tezis ilmiy fikrning mantiqiy, tizimli va strukturalashgan shakli bo‘lib, u muammoning sabablarini, oqibatlarini, mexanizmlarini va mantiqiy ketma-ketliklarini ochib berishga qaratilgan. Ushbu tezis shakli deduktiv va induktiv tahlil tamoyillariga tayanadi (Bacon, 1620; Mill, 1843), shuningdek, zamonaviy analitik metodologiya (Yin, 2018; Miles & Huberman, 1994) bilan uyg‘unlashadi. Analitik tezisning mohiyati — oddiy bayonotdan farqli

o‘laroq, hodisani qismlarga ajratish, strukturaviy tahlil, model qurish va ilmiy mantiq bilan izohlashdan iborat. Bu tezis turida ko‘pincha SWOT, PEST, Fishbone, Value-Chain tahlillari, institutsional tahlil (North, 1990), siyosat tahlili (Dunn, 2017), comparative policy analysis (Jann & Wegrich, 2007) kabi usullar qo‘llanadi:

Analitik tezis ilmiy bilishni chuqurlashtirishga xizmat qiladi: u nafaqat ma’lumotni taqdim etadi, balki uni tahlil qiladi, sabablarni ochadi, alternativ yechimlarni taqqoslaydi va ilmiy mantiqqa asoslangan xulosalar chiqaradi. Masalan, iqtisodiy siyosat bo‘yicha analitik tezis “raqamli platformalarning bozor qudratini oshirishi natijasida raqobat kamayadi” degan bayonot asosida bozor strukturasi, hukmronlik mexanizmlari va institutsional cheklovlarni tahlil qiladi. Analitik tezis siyosiy-iqtisodiy diagnostika, strategik rejalashtirish, sektor tahlili, normativ hujjatlar ishlab chiqish va ilmiy xulosalar chiqarishda eng ko‘p talab qilinadigan yondashuvdir.

1-jadval.

Tezisning mazmun-mohiyati hamda g‘oyalariga qo‘yiladigan talablar bo‘yicha nufuzli universitetlar misolida solishtirma tahlil

Universitet	Tezisning asosiy ta’rifi	E’tibor markazi	Talab qilinadigan jihatlar	Boshqalardan farqi
Garvard Universiteti	Tezis — tadqiqotning markaziy ilmiy da’vosi va asosiy argumenti.	Markaziy g‘oya, argument kuchi	Aniq, bahsli (debatable), ilmiy pozitsiya talab qiladi	Tezisni “ilmiy argumentning yuragi” sifatida ko‘radi
Massachusetts universiteti	Tezis — ilmiy muammo + pozitsiya + isbotlash strategiyasi.	Muammoni hal qilish mantiqi	Isbotlash rejasi, nazariy/empirik asos	Tezisni “muammoni hal qilish loyihasi” sifatida ko‘radi

Oksford Universiteti	Tezis markaziy nazariy argument va konseptual asos.	—	Nazariy model, konseptual poydevor	Tezis nazariy jihatdan asoslangan bo‘lishi kerak	Tezisni “nazariy o‘q” sifatida qabul qiladi
Kembrij Universiteti	Tezis tadqiqot savollariga berilgan yagona ilmiy javob.	—	Research question argument →	Tadqiqot savollarini yagona ilmiy g‘oyaga birlashtirishi shart	Tezisni “tadqiqot savolining markaziy javobi” sifatida ko‘radi
Stanford Universiteti	Tezis dalillar bilan isbotlanadigan ilmiy da‘vo yoki claim.	—	Dalillanish, testlanish	Empirik, mantiqiy yoki eksperimental isbot talab qiladi	Tezisni “testable ilmiy claim” deb ko‘radi

Shuningdek, yuqoridagi jadval ma’lumotlaridan ko‘rish mumkinki, tezislar qo‘yiladigan talablar universitetlar kesimida ham farq qiladi.

Xalqaro tadqiqotlar doirasida dunyodagi eng kuchli konferensiyalarda (IEEE, Springer Nature, Elsevier Scopus) tezislar uchun bir qator tarkiblar talab qilinadi (2-jadval).

2-jadval

Xalqaro konferensiyalar uchun tezis tarkibiga qo‘yiladigan talablar

№	Tezis (maqola) tarkibi	Belgilangan talablar
1.	Sarlavha (Title)	12–15 so‘zdan oshmasligi zarur (Cambridge Standards)
2.	Annotatsiya (Abstract)	150–250 so‘zli qisqa bayondan iborat bo‘lishi lozim
3.	Kalit so‘zlar (Keywords)	8-10 ta so‘z va so‘z birikmasidan iborat bo‘lishi lozim
4.	Kirish (Introduction)	muammo dolzarbligi + ilmiy bo‘shliqni ko‘rsatish zarur
5.	Metodologiya (Methods)	qanday metoddan foydalanildi (OECD metodologiyasi bo‘yicha)
6.	Natija (Results)	aniq raqamlar, jadvallar, asosiy natijalar
7.	Munozara (Discussion)	natijalarni oldingi tadqiqotchilar bilan solishtirish (Wiley Standards).

8.	Xulosa (Conclusion)	5–6 qatordan iborat qisqa xulosa
9.	Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yhati (References (APA 7th edition))	kamida 10 ta xalqaro manba

Tezis yozishda metodologik yondashuvlar

IMRaD modeli 1980-yillarda Elsevier va Nature tomonidan joriy qilingan bo‘lib, hozirda barcha ilmiy maqolalar, tezislar va dissertatsiyalarda asosiy standartga aylangan. Ushbu tuzilma tezisning ilmiy sifatini belgilaydi IMRAD – bugungi kunda ilmiy maqola, tezis, maqola rezyumesi va dissertatsiya bo‘limlarini tuzishda **eng ko‘p qo‘llaniladigan global standart**. Uning shakllanishi 300 yildan ortiq ilmiy yozuvlar evolyutsiyasi bilan bog‘liq.

1. Boshlang‘ich davr (XVII–XIX asr) – Erkin, strukturasi noaniq ilmiy yozuvlar bo‘lib, 1665-yillarda ilmiy jurnallar shakllana boshlagan (Royal Society, Philosophical Transactions). Maqolalar erkin stilda yozilar, odatda muallif “tajriba taassuroti” yoki “natijalar haqida xat” shaklida berardi. Ketma-ketlik yo‘q edi: kirish, metod, natija ajratilmasdi. Bu davrda ilmiy tajriba metodologiyasi hali umumiy standartga ega emas edi.

2. Tizimlashuv davri (1900–1950) – Metodik bo‘limlar shakllana boshlaydi. Eksperimental fanlar (kimyo, tibbiyot, biologiya) rivojlanishi bilan yozish tartibi tizimlashdi. 1920–1940 yillarda maqolalarda introduction–methods–results ko‘rinishi paydo bo‘ldi. Ammo hali *discussion* bo‘limi alohida shakllanmagan. Bu bosqichda ilmiy jamoalar aniq “kuzatish → tajriba → xulosa” zanjirini talab qila boshladi.

3. IMRADning rasmi y standartlashuvi (1950–1970). 1950-yillardan boshlab, tibbiyot va tabiiy fan jurnallari maqolalar strukturasi sifatida IMRADni talab qildi. 1965-yilda British Medical Journal ilk bor IMRADni rasmiy standart sifatida e‘lon qildi. Keyinchalik IEEE, APA, Elsevier, Springer, PubMed kabi yirik tizimlar uni to‘liq qabul qildi. Ilmiy yozuvning “oliy standart modeli” shakllandi.

4. Zamonaviy davr (1980–hozir) – Global standart va raqamli formatlarga moslashuv. IMRAD hozirda deyarli barcha sohalarda qo‘llanadi: iqtisodiyot, sotsiologiya, ta’lim, boshqaruv, tibbiyot, kompyuter fanlari. Raqamli davrda IMRAD strukturalangan abstrakt, grafik abstrakt, infografik natijalar kabi shakllar bilan boyidi. Yirik ilmiy nashriyotlar (Elsevier, Springer, IEEE, Wiley) IMRADsiz maqolalarni qabul qilmaydi.

Quyida IMRADning tarkibiy qismlarini batafsil izohlash mumkin.

I – Introduction (Kirish)

- Muammoni aniqlash
- Ilmiy bo‘shliqni ko‘rsatish
- Mavzu dolzarbligi

M – Methods (Metodlar)

- Tadqiqot dizayni
- Tanlangan metodologiyaning sabablari

R – Results (Natijalar)

- Aniqlangan faktlar
- Grafik va jadval bilan tasdiqlash

D – Discussion (Muhokama)

- Natijalarning ilmiy izohi
- Ilgari o‘tkazilgan tadqiqotlar bilan solishtirish

Shuningdek, Xalqaro tadqiqotlarga ko‘ra tezis yoki maqola yozishda metodologik yondashuvlar o‘zaro farqlanadi. OECD Handbook (2020) bo‘yicha metod tanlashda quyidagi mezonlarga amal qilinadi:

- validlik (to‘g‘rilik);*
- reliabililik (barqarorlik);*
- takrorlanish imkoniyati (reproducibility);*
- empirik asoslanganlik.*

Shuningdek, tezis yozishda regresion tahlil (Brooks, 2019), deskriptiv statistika, eksperimental yondashuv, SWOT, PESTLE tahlillari, modellash (system dynamics) kabi metodlardan foydalanish mumkin.

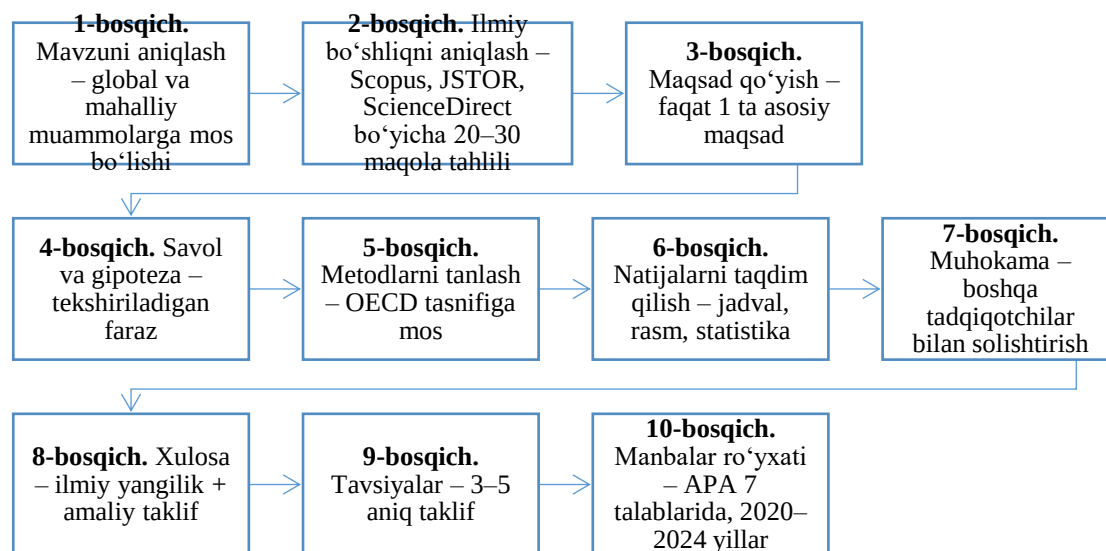
Scopus va Web of Science jurnallari (Q1–Q4) da esa tezislar bo‘yicha quyidagi mezonlarni talab qiladi:

- a) kiritilgan natijalar **yangi** bo‘lishi kerak;
- b) kamida 10–15 ta **so‘nggi 5 yildagi** ilmiy manba;
- c) natijalar **o‘lchovli** bo‘lishi shart;
- d) jadval, rasm, formulalar aniq;
- e) xulosa qismi qisqa va lo‘nda.

Shuningdek, tezis plagiat ko‘rsatkichining <10% bo‘lishi tavsiya etiladi.

Xalqaro amaliyotda sifatli tezis yozish algoritmi

Tezis yozishning 10 bosqichli algoritmi (Harvard modeli) xalqaro tadqiqotlarda ko‘p qo‘llaniladi.

3-rasm. Tezish yozishning 10 bosqichli algoritmi

Shuningdek, xalqaro talablar bo‘yicha adabiyotlar sharhi – Review yozish jarayonida:

1. Kronologik tartib.
2. Mantiqiy guruhlariga ajratish.
3. Ilgari yechilmagan bo‘shliqni ko‘rsatish.
4. 15–20 ta zamonaviy manbaga asoslanish.

Springer, Elsevier va Wiley barcha tadqiqotlar uchun majburiy hisoblanadi.

Xulosani shakllantirishda esa tadqiqotning 3 ta asosiy natijasi, ilmiy yangilikning aniqligi, amaliy qiymat, cheklovlar (limitations), kelgusidagi tadqiqot yo‘nalishlari e‘tiborga olinishi lozim.

Bundan tashqari tezis yozishda yo‘l qo‘yiladigan eng keng tarqalgan xatolar (Oxford University, 2020) ga yo‘l qo‘yishdan ehtiyot bo‘lish lozim:

- a) *haddan tashqari umumiylik;*
- b) *ilmiy bo‘lmagan fikrlar;*
- c) *manbalarni noto‘g‘ri keltirish;*
- d) *jadval va natijalarni izohlamaslik;*
- e) *dolzarblikni ko‘rsatmaslik;*
- f) *xalqaro adabiyotlardan foydalanmaslik.*

Shu sababli har bir tezis aniq, raqamli va mantiqiy izohli bo‘lishi shart.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. OECD (2020). *Research Methodology Handbook*. Paris: OECD Publishing.
2. UNESCO (2022). *Standards for Doctoral Research Quality*. Paris.
3. Elsevier (2021). *Guide for Authors*. Amsterdam.
4. Cambridge University (2021). *Research Question Guidelines*. Cambridge Press.
5. Brooks, C. (2019). *Introductory Econometrics for Finance*. Cambridge University Press.
6. Creswell, J. (2018). *Research Design*. SAGE Publications.
7. Saunders, M., Lewis, P., & Thornhill, A. (2019). *Research Methods for Business Students*. Pearson.
8. Springer Nature (2021). *Academic Writing Standards*. Berlin.
9. Taylor & Francis (2020). *Author Submission Guidelines*. London.
10. APA (2020). *Publication Manual of the American Psychological Association (7th ed.)*. Washington, DC.

11.WEF (2023). *Global Research Standards Report*. Geneva.